

Νικολέττα Πύρρου, Κωνσταντίνος Γιαπιτσόγλου

Ναοί με εντοιχισμένα αγγεία στον νομό Ρεθύμνο

ABSTRACT

In the framework of the research programme “Immured Vessels in Byzantine and Post-Byzantine Churches of Greece”, conducted by the National Hellenic Research Foundation in collaboration with the local Ephorates of Antiquities, churches decorated with immured vessels in their exterior walls, as well as the ceramics themselves, were recorded and documented. The paper presents the preliminary results of the research in Rethymnon Prefecture, conducted by the archaeologists of the Ephorate of Antiquities of Rethymno (former 28th Ephorate of Byzantine Antiquities). To date, 87 churches with immured vessels in their exterior walls have been traced in the region, among them the earliest example on the island of Crete, dating from the 12th century. The paper focuses on the presentation of the monuments, their architectural type, their dispersion in the area and most importantly their chronology – aiming to answer the question whether the study of the vessels could be used as a criterion for dating the containing monument.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Δυτική Κρήτη, Ρέθυμνο, Βενετική περίοδος, εκκλησίες, αρχιτεκτονική, εντοιχισμένα αγγεία

Η καταγραφή και η μελέτη των ναών με εντοιχισμένα αγγεία στην Π.Ε. Ρεθύμνου πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος «Εντοιχισμένα αγγεία σε βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς ναούς του ελληνικού χώρου: ένα ηλεκτρονικό *corpus*», που υλοποιείται από το Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών σε συνεργασία με τις κατά τόπους υπηρεσίες του Υπουργείου Πολιτισμού. Ο πρώτος κατάλογος των ναών συντάχθηκε το 2010 με βάση το δημοσιευμένο υλικό, τις καταγραφές της Εφορείας και τον έλεγχο του φωτογραφικού της αρχείου.¹ Κατά τη διάρκεια των επομένων ετών ο αριθμός των ναών αυξήθηκε σημαντικά, ενώ ο κατάλογος εξακολουθεί να εμπλουτίζεται με παραδείγματα είτε με άγνωστα μνημεία που εντοπίστηκαν κατά τη διάρκεια αυτοψιών είτε με την αποκάλυψη αγγείων κατά τη διάρκεια αναστηλωτικών εργασιών σε ναούς της υπαίθρου.²

¹ Για τον εντοπισμό και την τεκμηρίωση των μνημείων εργάστηκαν όλοι οι αρχαιολόγοι της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ρεθύμνου (πρώην 28ης Ε.Β.Α.): Πετρούλα Βαρθαλίτου (Δ. Αμαρίου), Κωνσταντίνος Γιαπιτσόγλου (Δ. Ρεθύμνου, Δ. Αγίου Βασιλείου), Νικολέττα Πύρρου (Δ. Μυλοποτάμου), Αναστασία Φιοιλιτάκη (Δ. Αγίου Βασιλείου) και Αθηνά Φραϊδάκη (Δ. Αμαρίου).

² Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι ο αριθμός των ναών στην Π.Ε. Ρεθύμνου που φέρουν εντοιχισμένα αγγεία ξεκίνησε από 15 (Γιαγκάκη 2010, 839), αυξήθηκε σε 74 μετά την ολοκλήρωση των αυτοψιών (Yangaki 2013, 383), για να φτάσει τους 87 ναούς σήμερα.

Εικ. 1. Χάρτης της Π.Ε. Ρεθύμνου με σημειωμένες τις θέσεις των ναών που φέρουν εντοιχισμένα αγγεία.

Η ΧΩΡΟΘΕΤΗΣΗ ΤΩΝ ΝΑΩΝ ΜΕ ΑΓΓΕΙΑ

Στην ύπαιθρο η χωροθέτηση των ναών με αγγεία φαίνεται να είναι τυχαία, αφού οι μισοί περίπου βρίσκονται εντός οικισμών, συμπεριλαμβανομένων και των εγκαταλειμμένων και κατεστραμμένων χωριών, και οι άλλοι μισοί εκτός. Βέβαια η πυκνότητά τους διαφέρει από περιοχή σε περιοχή (Εικ. 1).³

Παραδόξως ο μικρότερος αριθμός ναών με εντοιχισμένα αγγεία εντοπίστηκε στην επαρχία Ρεθύμνης, που πέρα από την ίδια την πόλη του Ρεθύμνου, περιλαμβάνει σημαντικούς και ακμαίους μεσαιωνικούς οικισμούς. Πρόκειται για μια περιοχή της οποίας τα μνημεία έχουν καταγραφεί σε ικανοποιητικό βαθμό⁴ και που δεν έχουν υποστεί, στο μεγαλύτερο μέρος τους, ιδιαίτερες επεμβάσεις. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του δυτικότερου τμήματος του Ρεθύμνου, της Δημοτικής Ενότητας Λαππαίων, όπου δεν εντοπίστηκε κανένα μνημείο με εντοιχισμένα αγγεία, παρόλο που μόνο στον οικισμό της Αργυρούπολης υπάρχουν περισσότεροι από 15 ναοί που χρονολογούνται μέχρι και τη βενετική περίοδο. Αντιθέτως τα περισσότερα παραδείγματα ναών με αγγεία συγκεντρώνονται στο ΝΑ τμήμα της επαρχίας Ρεθύμνου, στην περιοχή των Πρασσών και των Ποταμών, στα όρια με την επαρχία Αμαρίου.

³ Θα πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι η καταγραφή των λημμάτων του καταλόγου των ναών και η στατιστική τους επεξεργασία και παρουσίαση έγιναν με βάση τα διοικητικά όρια των επαρχιών αφού, παρά το γεγονός ότι έχουν αυτές καταργηθεί, αντιστοιχούν σε μεγάλο βαθμό με τη διοικητική διαίρεση της περιοχής διαχρονικά, από τη βυζαντινή και τη βενετική περίοδο έως και τη σύγχρονη.

4 Από τις καταγραφές της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ρεθύμνου και τη βιβλιογραφία (Χαριτόπουλος 2009) προκύπτουν τα εξής δεδομένα: στον παλαιό Δήμο Ρεθύμνου, σε 19 οικισμούς εντοπίστηκαν 55 ναοί που χρονολογούνται ως τη βενετική περίοδο, από τους οποίους μόνο 7 περιέχουν αγγεία. Η καταγραφή των ναών του Δήμου Λαππαίων απέδωσε 69 ναούς σε 13 οικισμούς, οι 30 εκ των οποίων χρονολογούνται πριν τον 17ο αι., χωρίς κανένα αγγείο. Κανένα αγγείο δεν εντοπίστηκε στους 6 ναούς του Μαρουλά ή στους 6 ναούς στον οικισμό του Πίκρη.

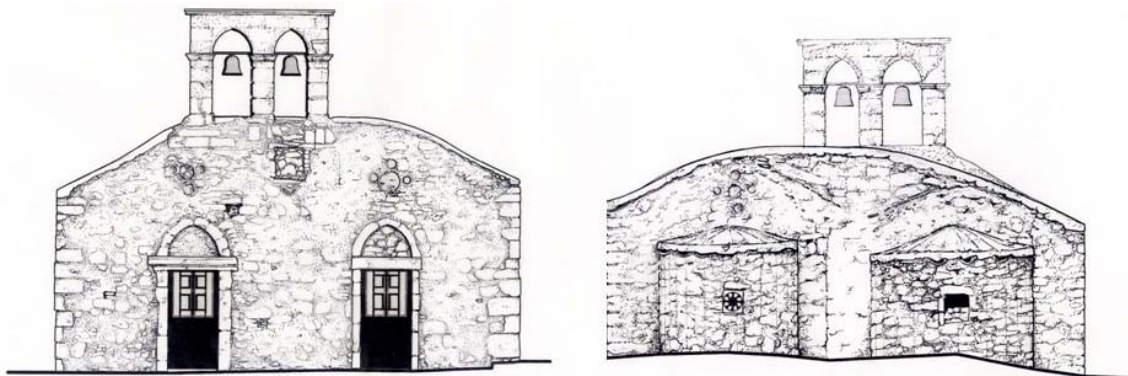
Εικ. 2. Ταξιάρχες, Καθολικό Μονής Ασωμάτων (φωτογραφία Α. Γιαγκάκη).

Στην επαρχία του Μυλοποτάμου η διάδοση είναι μεγαλύτερη, ιδιαίτερα στο ορεινό της κομμάτι. Στον οικισμό των Μαργαριτών δε καταγράφονται 4 παραδείγματα, τα τρία εκ των οποίων στο συνεκτικό του τμήμα. Στο Αμάρι παρατηρείται ιδιαίτερη συγκέντρωση στο δυτικότερο τμήμα της επαρχίας γύρω από το όρος Σάμιτος. Στον Άγιο Βασίλειο παρατηρείται μεγάλη διασπορά, με ιδιαίτερη πυκνότητα στην περιοχή δύο κοντινών οικισμών, της Μουρνέ και του Ντιμπλοχωρίου.

Ο ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ ΤΩΝ ΝΑΩΝ

Όπως είναι αναμενόμενο, η πλειονότητα των μνημείων που φέρουν αγγεία ανήκουν στον αρχιτεκτονικό τύπο του μονόχωρου καμαροσκέπαστου ναού, που κυριαρχεί στην Κρήτη κατά τη βενετική περίοδο (Γκράτζιου 2010, 92-125). Από τους 80 αυτούς μονόχωρους ναούς αρκετοί επεκτάθηκαν προς τα δυτικά σε μεταγενέστερη περίοδο ή μετατράπηκαν σε διπλούς με προσθήκη κλιτών. Στις περισσότερες ωστόσο περιπτώσεις τα αγγεία εντοπίζονται στον πυρήνα του αρχικού ναού και για τον λόγο αυτό στατιστικά τα παραδείγματα αυτά κατατάσσονται στους μονόχωρους. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί το καθολικό της Μονής Ασωμάτων (Εικ. 2), το οποίο κτίστηκε ως μονόχωρος ξυλόστεγος ναός και σε μεταγενέστερη περίοδο μετασκευάστηκε σε ελεύθερο σταυρό με τρούλο (Ανδριανάκης 2006α, 1250-1251) – καταγράφεται ωστόσο ως μονόχωρος καθώς τα αγγεία προέρχονται από την αρχική του φάση.

Μια από τις ελάχιστες περιπτώσεις που αγγεία εντοιχίστηκαν σε ήδη διπλό ναό είναι το καθολικό της Μονής Χαλέπας. Τα αγγεία εντοπίζονται στο νεότερο νότιο κλίτος και στη σύγχρονη με αυτό δυτική επέκταση και των δύο κλιτών (Εικ. 3, 4). Αγγεία στη δυτική επέκταση

Εικ. 3. Σχεδιαστική αποτύπωση της ανατολικής και της δυτικής όψης του Καθολικού της Μονής Χαλέπας.

Εικ. 4. Λεπτομέρειες εντοιχισμένων αγγείων από το Καθολικό της Μονής Χαλέπας.

του ναού έχουμε και στον ναό του Αγίου Ιωάννη στα Ανώγεια, τον Άγιο Ιωάννη του Βούλγαρη στο Νεύς Αμάρι και τη Ζωοδόχο Πηγή στο Ντιμπλοχώρι (Εικ. 5). Στον Άγιο Γεώργιο στον Οψιγιά φαίνεται ότι αγγεία υπήρχαν τόσο στον αρχικό ναό όσο και στη Δ επέκταση (Εικ. 6).

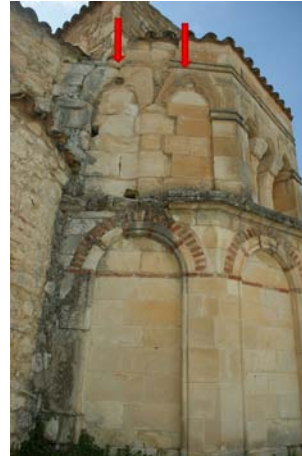
Εικ. 5. Ζωοδόχος Πηγή στο Ντιμπλοχώρι, αγγεία εντοιχισμένα στον νάρθηκα (1417).

Εικ. 6. Άγιος Γεώργιος στον Οψιγιά.

Εικ. 7. Παναγία στη Λαμπρινή.

Εικ. 8. Άγιος Ιωάννης στην Επισκοπή Μυλοποτάμου, άποψη της αψίδας με σημειωμένη τη θέση των εντοιχισμένων αγγείων.

Εικ. 9. Άγιος Ιωάννης στην Επισκοπή Μυλοποτάμου, άποψη του βόρειου τοίχου με σημειωμένη τη θέση των εντοιχισμένων αγγείων.

Μόνο τέσσερα είναι τα παραδείγματα των πιο σύνθετων αρχιτεκτονικών τύπων. Τα δύο πρωιμότερα, η Παναγία στη Λαμπρινή (Εικ. 7) και ο Άγιος Ιωάννης στην Επισκοπή Μυλοποτάμου (Εικ. 8, 9), είναι σταυροειδείς εγγεγραμμένοι με τρούλο. Τα δύο άλλα μνημεία, η Αγία Παρασκευή Ασωμάτων και η Ζωοδόχος Πηγή στον Πρίνο (Εικ. 10) χρονολογούνται στον όψιμο 15ο αιώνα και ανήκουν στον τύπο του ελεύθερου σταυρού με τρούλο. Μοναδική περίπτωση σπηλαιώδους ναού είναι ο Άγιος Αντώνιος στον Πλάτανο Αμαρίου (Εικ. 11), στην όψη του οποίου έχουν εντοιχιστεί εισηγμένα ιταλικά αγγεία.

Εικ. 10. Ζωοδόχος Πηγή στον Πρίνο.

Εικ. 11. Άγιος Αντώνιος στον Πλάτανο.

Εικ. 12. Αγία Μαρίνα Χαλέπας.

Εικ. 13. Παναγία στη θέση Λειβάδα του Φουρφουρά.

ΧΡΗΣΗ ΝΑΩΝ

Η απόπειρα απόδοσης επιμέρους χρήσεων (ενοριακοί, ιδιωτικοί, κοιμητηριακοί, κ.ά.) στους ναούς με εντοιχισμένα αγγεία δεν είναι πάντα δυνατή. Για έξι ωστόσο από αυτούς υπάρχουν ενδείξεις –είτε αρχαιολογικές είτε βάσει γραπτών πηγών–, ότι κάποια στιγμή λειτούργησαν ως μοναστηριακοί. Πρόκειται για την Αγία Μαρίνα Χαλέπας (Εικ. 12) (Ψιλάκης 2002, 82-83· Φιολιτάκη 2009, 930· Spatharakis 2010, 124-134) και το καθολικό της Μονής Χαλέπας (Φραϊδάκη 2011), το καθολικό της Μονής Ασωμάτων (Ψιλάκης 2002, 347-360· Ανδριανάκης 2006α, 1250-1251), την Παναγία Φανερωμένη στο Χωρδάκι (Φραϊδάκη 2014), την Παναγία στον Φουρφουρά (Εικ. 13) (Βαρθαλίτου 2011) και στην Παναγία του Πρίνου (Γκράτζιου 2010, 265-299). Ο αριθμός και το είδος των αγγείων στις περιπτώσεις αυτές είναι σαφές ότι αντιστοιχεί στη σημασία και το μέγεθος της κάθε Μονής. Περισσότερα και εισηγμένα στη Χαλέπα, για την οποία γνωρίζουμε ότι εκείνη την εποχή γνωρίζει ιδιαίτερη ακμή, αλλά και στον Πρίνο, του οποίου το καθολικό αποτελεί ένα κτίσμα ιδιαίτερων αξιώσεων και, τέλος, λιγότερα και τοπικής προέλευσης στα πιο μικρά μοναστήρια.

Εικ. 14. Άγιος Γεώργιος στον Φουρφουρά.

ΤΑ ΑΓΓΕΙΑ: ΤΟΠΟΘΕΤΗΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑΤΑΞΗ

Τα αγγεία συνήθως εντοπίζονται σε μια μόνο όψη του ναού, ενώ μόνο σε δύο περιπτώσεις (αρ. κατ. 40, 79), αγγεία κοσμούν τρεις πλευρές του μνημείου. Κυριαρχεί η δυτική όψη, όπου

Εικ. 15. Άγιος Γεώργιος στο Γιαννιού.

Εικ. 16. Άγιος Γεώργιος στη Βισταγή.

κατά κύριο λόγο βρισκόταν το θύρωμα εισόδου, και ακολουθεί η ανατολική. Κατά κανόνα η παρουσία αγγείων σε κάποια από τις μακρές πλευρές του ναού, συνήθως στη νότια, σχετίζεται με την ύπαρξη θυρώματος σε αυτή την πλευρά. Ως ιδιαιτερότητα θα μπορούσε να χαρακτηριστεί η επιλογή εντοιχισμού των αγγείων σε δυτικές όψεις που είναι τυφλές, καθώς δεν φέρουν θύρωμα ή φωτιστικό άνοιγμα (Εικ. 5, 14).⁵ Ενδεχομένως επρόκειτο για πλευρά που ήταν ορατή από το μονοπάτι που οδηγούσε στον ναό, οπότε οι προσερχόμενοι έβλεπαν το σύμβολο του σταυρού.

Ως προς τη διάταξη τέσσερα ή συνηθέστερα πέντε αγγεία, που σχηματίζουν σταυρό, τοποθετούνται στην αετωματική απόληξη της δυτικής ή της ανατολικής πλευράς. Σε λιγότερες περιπτώσεις τα αγγεία επιστέφουν το ανακουφιστικό τόξο του θυρώματος, παραθύρου ή ακόμα και τον ημικύλινδρο της αψίδας, ακολουθώντας το σχήμα τους.⁶ Μοναδική είναι η περίπτωση του Αγίου Γεωργίου στη Βισταγή (Εικ. 16), στη νότια όψη του οποίου 35 αγγεία περιτρέχουν το θύρωμα, σχηματίζοντας σταυρό αλλά και οριζόντιες ταινίες στο ανώτερο μέρος του τοίχου.

Ιδιαίτερης μνείας χρήζουν δύο ναοί, στους οποίους τα αγγεία δεν βρίσκονται απλώς εντοιχισμένα με κονίαμα πάνω στον τοίχο, αλλά προβάλλονται με ιδιαίτερο τρόπο. Στην Αγία Μαρίνα της Χαλέπας (Εικ. 12), τα δύο αγγεία ήταν τοποθετημένα μεταξύ του θυρώματος της εισόδου και του ευρύτερου καμπύλου τόξου. Περιβάλλονται από πλίνθους μπηγμένες σε παχύ στρώμα κονιάματος, ακτινωτά διατεταγμένες γύρω από την περίμετρο του αγγείου, ενώ λεπτότερα κομμάτια πλίνθων διαμορφώνουν την εξωτερική περίμετρο του κύκλου. Αντίστοιχο πλαίσιο αγγείων δεν είναι γνωστό από άλλο ναό της Περιφερειακής Ενότητας Ρεθύμνου, καθώς και της Κρήτης γενικότερα.

⁵ Πρόκειται για τους ναούς με αρ. κατ. 2, 17, 27, 44, 54, 57, 59, 67, 75, 78, 85.

⁶ Το ανακουφιστικό τόξο του θυρώματος περιβάλλουν, σχηματίζοντας καμπύλη, τα αγγεία στον Άγιο Ιωάννη στον Άγιο Ιωάννη Καμμένο, στην Παναγία στο Θρόνος, στον Άγιο Αντώνιο στον Πλάτανο. Στους Αγίους Αποστόλους στα Τσαχανιά αντί καμπύλης σχηματίζουν οξυκόρυφο βέλος, ενώ στον Άγιο Ιωάννη στο Ανασουβάρι η τοποθέτησή τους είναι αρκετά άναρχη. Στην Παναγία στη Λειβάδα του Φουρφουρά (Εικ.13), τα αγγεία ακολουθούν το περίγραμμα του ανακουφιστικού τόξου του παραθύρου, το οποίο ταυτίζεται με το παλιό θύρωμα. Πάνω από φεγγίτη έχουν τοποθετηθεί αγγεία στον Άγιο Γεώργιο Πρασσιώτη στον Ασώματο, ενώ γύρω από τον ημικύλινδρο της αψίδας στον Άγιο Γεώργιο στο Γιαννιού (Εικ. 15).

Η δεύτερη περίπτωση είναι ο τρουλαίος ναός του Αγίου Ιωάννη της Επισκοπής, έδρα της λατινικής επισκοπής του Μυλοποτάμου. Ο αρχικός πυρήνας του μνημείου ανάγεται στον 11ο αιώνα, γνώρισε ωστόσο μια εκτεταμένη μετασκευή στις αρχές του 14ου (Gallas, Wessel & Borboudakis 1995, 299-303· Θεοχαροπούλου 2000, 74-86· Ανδριανάκης 2006, 55-56· Γκράτζιου 2010, 237-241, 244-246· Spatharakis 2010, 166-168· Ανδριανάκης & Γιαπιτσόγλου 2012, 204). Με αυτή τη φάση συνδέεται και η κατασκευή της τρίπλευρης αψίδας με τα λιθανάγλυφα πεντάλοβα τόξα, στον κεντρικό κυκλικό λοβό των οποίων έχουν προσαρμοστεί τα αγγεία (Εικ. 8) – μια πρακτική που βρίσκει κοντινά παράλληλα σε ιταλικά μνημεία.⁷ Αγγεία ήταν εντοιχισμένα και στη βόρεια όψη του μνημείου, στο σημείο ένωσης των τυφλών αψιδωμάτων, πάνω από τις παραστάδες (Εικ. 9). Καθώς ο βόρειος τοίχος του ναού ανήκει στην αρχική μεσοβυζαντινή φάση, θα πρέπει τα αγγεία να προστέθηκαν κατά τη μετασκευή του μνημείου στις αρχές του 14ου αιώνα. Στην περίοδο αυτή οδηγεί και η χρονολόγηση των ίδιων των αγγείων.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Θα πρέπει να αναφερθεί ότι σε ποσοστό περίπου 60% οι εκκλησίες που είχαν εντοιχισμένα αγγεία ήταν τοιχογραφημένες.⁸ Από τους τοιχογραφημένους αυτούς ναούς οι 7 φέρουν κτητορική επιγραφή που σώζει τη χρονολογία εκτέλεσης του διακόσμου, παρέχοντας ασφαλή χρονολογικά κριτήρια για τη χρονολόγηση και των υπόλοιπων μνημείων.⁹ Η χρονολογική κατανομή των μνημείων με εντοιχισμένα αγγεία παρουσιάζει διακυμάνσεις.¹⁰ Η εικόνα που προκύπτει από τη μέχρι τώρα έρευνα είναι η εξής:

Στην περιοχή του Ρεθύμνου εντοπίζεται το παλαιότερο παράδειγμα κρητικού μνημείου με εντοιχισμένα αγγεία, ο ναός της Παναγίας της Λαμπηνής (Εικ. 7) (Θεοχαροπούλου 2000, 69-73· Ανδριανάκης & Γιαπιτσόγλου 2012, 319-321· Ανδριανάκης 2014, 18-25· Spatharakis 2015, 111-128). Τέσσερα αγγεία ήταν εντοιχισμένα στην ημικυλινδρική αψίδα, τοποθετημένα σε δύο ζεύγη εκατέρωθεν των παραθύρων. Ο σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλο ναός, με βάση τα αρχιτεκτονικά του στοιχεία αλλά και τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά του πρώτου στρώματος του τοιχογραφικού του διακόσμου, έχει χρονολογηθεί στα τέλη του 12ου αιώνα, περίοδο στην οποία ανήκει και το σωζόμενο σήμερα αγγείο. Πρόκειται λοιπόν για το μοναδικό ως τώρα γνωστό κρητικό παράδειγμα που τοποθετείται χρονικά πριν από τη βενετική περίοδο.

⁷ Ενδεικτικά για τα μνημεία της Πίζας βλ. Berti & Tongiorgi 1981.

⁸ Αναλυτικότερα έχουμε 49 τοιχογραφημένους ναούς έναντι 37 μη τοιχογραφημένων. Η Αγία Παρασκευή Ασωμάτων, που έχει τοιχογραφημένο μόνο το αρκοσόλιο, αποτελεί ξεχωριστή κατηγορία.

⁹ Πρόκειται για τον Άγιο Ονούφριο στη Γέννα, του 1329/30 (Spatharakis 2001, 79-81· Spatharakis & Van Essenber 2012, 67-73), τον Σωτήρα Χριστό στις Βολιώνες, του 1346/7 (Spatharakis 2001, 90-91· Spatharakis & Van Essenber 2012, 233-234), τον Άγιο Ιωάννη Θεολόγο στις Μαργαρίτες, του 1383 (Spatharakis 2001, 124-126· Spatharakis 2010, 215-228), τον Άγιο Στέφανο στο Καστρί, του 1391 ή 1396 (Spatharakis 2001, 142-144· Spatharakis 2010, 190-199), τον Άγιο Γεώργιο στον Αρτό, του 1401 (Spatharakis 1999, 47-71· Spatharakis 2001, 153-156), τον Άγιο Γεώργιο στον Φουρφουρά, του 1411 (Spatharakis & Van Essenber 2012, 65-66) και τον νάρθηκα της Ζωοδόχου Πηγής στο Ντιμπλοχώρι, του 1417 (Spatharakis 2001, 170-173· Spatharakis 2015, 42-53). Σημειώνεται ότι οι βιβλιογραφικές παραπομπές δεν είναι εξαντλητικές – αναφέρονται τα πιο πρόσφατα συγγράμματα, τα οποία παραπέμπουν στις παλαιότερες σχετικές μελέτες.

¹⁰ Επισημαίνεται ότι στην περίπτωση μνημείων που ανήκουν σε περισσότερες της μιας οικοδομικές φάσεις, ως χρονολόγηση νοείται αυτή της φάσης κατά την οποία εντοιχίστηκαν τα αγγεία.

Εικ. 17. Άγιος Νικόλαος
στις Ελένες.

Η πρακτική εντοιχισμού αγγείων έχει καταγραφεί σε τέσσερις μόνο ναούς του 13ου αιώνα – την Αγία Μαρίνα Χαλέπας, τον Άγιο Νικόλαο στις Ελένες, στο καθολικό της Μονής Ασωμάτων και τον Άγιο Γεώργιο στον Οψιγιά.

Οι περιπτώσεις ναών με αγγεία πολλαπλασιάζονται

τον 14ο αιώνα, ενώ για πρώτη φορά εμφανίζονται ασφαλώς χρονολογημένα παραδείγματα. Η πολυπληθέστερη κατηγορία είναι μια μεγάλη ομάδα μνημείων με κοινά χαρακτηριστικά στη ζωγραφική αλλά και την αρχιτεκτονική τους γλυπτική, που μπορεί να οριοθετηθεί χρονικά στον ύστερο 14ο και τις δύο πρώτες δεκαετίες του 15ου αιώνα (Μπορμπουδάκης 1986· Μπορμπουδάκης 2007).

Στη διάρκεια του προχωρημένου 15ου αιώνα, αγγεία εμφανίζονται σε λιγότερα συγκριτικά με την προηγούμενη περίοδο μνημεία – αποτελούν όμως και τα πιο εντυπωσιακά εισηγμένα δείγματα (Μονή Χαλέπας, Πρίνος, Βισταγή, κ.ά.). Είναι ωστόσο αρκετά ξεκάθαρο ότι από τον 16ο αιώνα διατηρούνται ελάχιστα παραδείγματα με εντοιχισμένα αγγεία στο Ρέθυμνο, ενώ απουσιάζουν πλήρως από τον 17ο έως και τον 19ο αιώνα. Μοναδική είναι και η περίπτωση θυρώματος οικίας από την Επισκοπή Ρεθύμνου, που αποδεικνύει ότι η πρακτική επιβιώνει ως τις αρχές του 20ού αιώνα και μάλιστα σε κτήρια οικιστικού χαρακτήρα.

ΤΑ ΕΝΤΟΙΧΙΣΜΕΝΑ ΑΓΓΕΙΑ ΩΣ ΚΡΙΤΗΡΙΟ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗΣ;

Καθώς ένα από τα βασικά ερωτήματα του προγράμματος ήταν το αν τα εντοιχισμένα αγγεία αποτελούν κριτήριο χρονολόγησης για τα μνημεία που τα εμπεριέχουν, η μελέτη των μνημείων και των αγγείων πραγματοποιήθηκαν χωριστά.¹¹ Στο 95% των περιπτώσεων τα χρονολογικά δεδομένα που προέκυψαν από αγγεία και μνημεία συνέπιπταν. Φαίνεται λοιπόν ότι οι πληροφορίες που προκύπτουν από τα εντοιχισμένα κεραμικά μπορούν να χρησιμοποιηθούν για τη χρονολόγηση των πιο «προβληματικών» μνημείων, στα οποία η κατάσταση διατήρησης ή οι εκτεταμένες επεμβάσεις δεν μας επιτρέπουν να προσδιορίσουμε την περίοδο κατασκευής τους με μεγαλύτερη σαφήνεια.

¹¹ Σύμφωνα και με το σχετικό πρωτόκολλο συνεργασίας που υπογράφηκε μεταξύ της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ρεθύμνου και του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, η τεκμηρίωση των μνημείων έγινε από τους αρχαιολόγους της Εφορείας και των αγγείων από την κ. Αναστασία Γιαγκάκη. Η τελευταία έχει αναλάβει τη μελέτη και δημοσίευση των εντοιχισμένων αγγείων σε ναούς της Π.Ε. Ρεθύμνου.

Εικ. 18. Παναγία στην Αξό.

Θα αναφερθούμε ωστόσο αναλυτικότερα σε κάποιες περιπτώσεις, στις οποίες υπήρξε μια μικρή έστω διαφοροποίηση. Πρώτα εξετάζεται η περίπτωση αγγείων που είναι παλαιότερα από τα μνημεία στα οποία εντοιχίστηκαν.

Στον δίκλιτο ναό του Αγίου Νικολάου στις

Ελένες (Εικ. 17) (Gallas, Wessel and Borboudakis 1983, 281· Bissinger 1995, 81· Spatharakis and Van Essenbergh 2012, 48-59), τα αγγεία που βρίσκονται στο παλαιότερο βόρειο κλίτος φαίνεται να ανήκουν στην αρχική φάση του μνημείου, καθώς δεν είναι ορατή στην όψη του κάποια μετασκευή. Ο τοιχογραφικός διάκοσμος του ναού, με τις επίπεδες και γραμμικές μορφές, βρίσκει στενά παράλληλα με έργα του τέλους του 13ου και των αρχών του 14ου αιώνα. Ωστόσο ένα τουλάχιστον από τα αγγεία, που ανήκει στην ομάδα κεραμικής Ζευξίππου, χρονολογείται σχεδόν έναν αιώνα νωρίτερα, δηλαδή στα τέλη του 12ου ή τις αρχές του 13ου αιώνα (Yangaki 2013, 378). Μια πιθανή εξήγηση είναι το αγγείο να χρονολογεί το κτήριο, το οποίο παρέμεινε για μια μεγάλη περίοδο χωρίς τοιχογραφικό διάκοσμο. Δεν αποκλείεται όμως να έχουμε περίπτωση εντοιχισμού ενός ήδη παλαιού αγγείου. Το καλής ποιότητας εισηγμένο κεραμικό, καθώς και το γεγονός ότι σώζεται τμηματικά, άρα δεν ήταν πλέον χρηστικό, συνηγορούν προς τη δεύτερη υπόθεση.

Αντίστοιχη περίπτωση «ασυμφωνίας» έχουμε και στον ναό της Παναγίας στο Ντιμπλοχώρι (Εικ. 5) (Bissinger 1995, 208· Spatharakis 2001, 121-137· Spatharakis 2015, 42-53). Ο κυρίως ναός μπορεί να χρονολογηθεί με ασφάλεια στις πρώτες δεκαετίες του 14ου αιώνα, καθώς ο τοιχογραφικός του διάκοσμος αποδίδεται στη δράση του ζωγράφου Μιχαήλ Βενέρη, αρκετά έργα του οποίου, χρονολογημένα με επιγραφή, σώζονται στην περιοχή. Στην πορεία στα Δ του ναού προστέθηκε νάρθηκας, ο οποίος τοιχογραφήθηκε το 1417. Τα σωζόμενα αγγεία βρίσκονται στον δυτικό τοίχο του νάρθηκα και, παρόλο που θα περιμέναμε να είναι οψιμότερα, έχουν χρονολογηθεί τον 14ο αιώνα. Μάλλον πρόκειται για περίπτωση ανάλογη των Ελενών, εντοιχισμού δηλαδή αγγείων που είναι ήδη παλαιά.

Δεν λείπουν και οι περιπτώσεις που τα αγγεία φαίνεται να προστέθηκαν στον υφιστάμενο πυρήνα του κτηρίου σε μεταγενέστερη φάση, πιθανότατα κατά τη διάρκεια εργασιών μετασκευής, αλλαγής θυρώματος, νέας τοιχογράφησης, κτλ. Αναφερθήκαμε ήδη στον Άγιο Ιωάννη της Επισκοπής Μυλοποτάμου, όπου η προσθήκη αγγείων χρονολογούμενων στα τέλη του 13ου και στον 14ο αιώνα γίνεται στον μεσοβυζαντινό βόρειο τοίχο του ναού (Εικ. 9),

κατά τη διάρκεια της μετατροπής του μνημείου από τρίκλιτη βασιλική σε σταυροειδή εγγεγραμμένο. Ένα άλλο χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο ναός της Παναγίας στην Αξό (Spatharakis 2010, 85-86), που χρονολογείται στον 13ο αιώνα σύμφωνα με τον αρχικό τοιχογραφικό του διάκοσμο. Μέσα στον 14ο αιώνα ο ναός τοιχογραφήθηκε εκ νέου, ενώ μετασκευάστηκε και η δυτική του όψη με την προσθήκη του γοτθικού θυρώματος και των αγγείων πάνω από αυτό (Εικ. 18).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Με βάση λοιπόν τα στοιχεία που εξετάστηκαν μπορούμε να καταλήξουμε στις εξής πρώτες παρατηρήσεις που αφορούν την Περιφερειακή Ενότητα Ρεθύμνου:

Παρόλο που η πρακτική εντοιχισμού αγγείων είναι ήδη γνωστή στο Βυζάντιο από τον 11ο αιώνα, δεν εντοπίζεται στα αρκετά μεσοβυζαντινά μνημεία που σώζονται στην περιοχή του Ρεθύμνου. Προς το παρόν η περίπτωση της Παναγίας της Λαμπηνής, η οποία χρονολογείται στον ύστερο 12ο αιώνα, αποτελεί το μοναδικό παράδειγμα στην Κρήτη για την περίοδο πριν τη βενετική κατάκτηση. Τον 13ο αιώνα η πρακτική δεν παρουσιάζεται ιδιαίτερα διαδεδομένη – ωστόσο θα πρέπει να σημειωθεί ότι και ο αριθμός των ναών που σώζεται από αυτή την περίοδο είναι σχετικά μικρός. Στο πρώτο μισό του 14ου αιώνα τα παραδείγματα πληθαίνουν, αν και παραμένουν περιορισμένα σε συνάρτηση με τον συνολικό αριθμό των σωζόμενων ναών που χρονολογούνται τότε.¹² Το φαινόμενο αγγίζει τη μεγαλύτερη διάδοσή του στο τέλος του 14ου και τις αρχές του 15ου αιώνα. Πρόκειται για μια περίοδο γενικότερης ακμής που, τουλάχιστον για το Ρέθυμνο, χαρακτηρίζεται από τον μεγάλο αριθμό ναών που, πέρα από τις τοιχογραφίες στο εσωτερικό τους, διακοσμούνται και στις εξωτερικές τους όψεις με ανάγλυφα θυρώματα και παράθυρα, αλλά και εντοιχισμένα αγγεία.¹³ Η επικρατούσα αυτή διακοσμητική πρακτική, που συνδυάζει τον τοιχογραφικό διάκοσμο με τα εντοιχισμένα αγγεία στις όψεις, ίσως εξηγεί σε έναν βαθμό και τη σχεδόν παντελή απουσία αγγείων κατά την επόμενη περίοδο και συγκεκριμένα κατά τον 16ο αιώνα και το πρώτο μισό του 17ου αιώνα, εποχή κατά την οποία συνεχίζεται μεν η ανέγερση εκκλησιών, διακρίνεται όμως για την αλλαγή στις αισθητικές αντιλήψεις. Καθώς ο μεσαιωνικός χαρακτήρας των κτισμάτων υποχωρεί, εγκαταλείπεται η συνήθεια της τοιχογράφησης των εκκλησιών και της κόσμησης των όψεών τους με αγγεία, ενώ παράλληλα εμφανίζονται καθαρά αναγεννησιακά στοιχεία στις προσόψεις από λαξευτή λιθοδομή.

Ο σχετικά περιορισμένος αυτός χρονολογικός ορίζοντας της πρακτικής του εντοιχισμού αγγείων ουσιαστικά επεξηγεί:

- α) την απουσία αγγείων στους οκτώ ναούς που σώζονται στον συνεκτικό ιστό της πόλης του Ρεθύμνου και χρονολογούνται στην περίοδο της ύστερης Βενετοκρατίας, είτε γνώρισαν τότε εκτεταμένες μετασκευές είτε όχι,

¹² Σύμφωνα με το δημοσιευμένο υλικό (Spatharakis 1999· Spatharakis 2001· Spatharakis 2010· Spatharakis 2015· Spatharakis & Van Essenbergh 2012), περίπου 70 τοιχογραφημένοι ναοί στο Ρέθυμνο χρονολογούνται μέχρι και τα μέσα του 14ου αιώνα με βάση επιγραφικά και τεχνοτροπικά κριτήρια. Από αυτούς μόνο σε 14, σε ποσοστό δηλαδή περίπου 20%, διατηρούνται εντοιχισμένα αγγεία.

¹³ Από το σύνολο των 49 τοιχογραφημένων ναών του Ρεθύμνου που φέρουν εντοιχισμένα αγγεία, οι 29 χρονολογούνται σε αυτή την περίοδο.

- β) την απουσία τους από σημαντικά καθολικά μονών του Ρεθύμνου, τα οποία είτε κατασκευάστηκαν από τον 16ο αιώνα και εξής (π.χ. Τιμίου Σταυρού Βωσάκου, Αγίου Ιωάννη Θεολόγου Πρέβελη, Παναγίας Χαλεβή, Προφήτη Ηλία Ρουστίκων), είτε γνώρισαν τότε σημαντικές επεμβάσεις (Σωτήρα Χριστού Αρκαδίου, Αγίου Ιωάννη Προδρόμου Αττάλης),
- γ) τον περιορισμένο αριθμό ναών με αγγεία από την επαρχία Ρεθύμνου – αφού τα περισσότερα μνημεία της περιοχής ανήκουν σε χρονολογικές περιόδους κατά τις οποίες η πρακτική δεν είχε πλέον εφαρμογή.

Κλείνοντας θα θέλαμε να σημειώσουμε ότι το ερευνητικό πρόγραμμα έχει ακόμα πολλές δυνατότητες και παραμέτρους. Ο εντοπισμός, η καταγραφή και τεκμηρίωση των ναών που φέρουν εντοιχισμένα αγγεία μάς έδωσαν τη δυνατότητα να δούμε έναν μεγάλο αριθμό μνημείων διερευνητικά και συγκριτικά, μας έλυσε κάποια ερωτήματα και μας δημιούργησε αρκετά περισσότερα. Μετά το πρώτο αυτό στάδιο της έρευνας δίνεται πλέον η δυνατότητα περαιτέρω εμβάθυνσης και συνθετικής μελέτης. Μια πρώτη προσπάθεια ομαδοποίησης μνημείων με κοινά χαρακτηριστικά – έργα συγκεκριμένων εργαστηρίων ζωγραφικής, ναών με κοινά γνωρίσματα αρχιτεκτονικής, γλυπτικής, κ.λπ, έδωσε ενδιαφέροντα αποτελέσματα. Προκύπτουν ομοειδείς τύποι αγγείων, που μπορούν να χαρτογραφήσουν τη χρονική και γεωγραφική διάδοση της εισηγμένης κεραμικής στο νησί, αλλά και την εξέλιξη των ντόπιων παραγωγών, καλύπτοντας το κενό των περιορισμένων αριθμητικά ανασκαφικών ευρημάτων στην περιοχή. Καθώς ωστόσο τα διοικητικά όρια δεν ταυτίζονται πάντα με τα γεωγραφικά και αυτά τα τελευταία είναι που καθορίζουν τις επικρατούσες τοπικές παραδόσεις και ιδιαιτερότητες, είναι βέβαιο ότι τα συμπεράσματά μας θα εμπλουτιστούν όταν ολοκληρωθεί η καταγραφή και μελέτη του υλικού από την Περιφερειακή Ενότητα Χανίων, ιδιαίτερα από τις γειτονικές με το Ρέθυμνο επαρχίες του Αποκόρωνα και των Σφακίων.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΝΟΜΟΥ ΡΕΘΥΜΝΟΥ ΜΕ ΕΝΤΟΙΧΙΣΜΕΝΑ ΑΓΓΕΙΑ

Α	ΕΠΑΡΧΙΑ	ΠΕΡΙΟΧΗ	ΝΑΟΣ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΕΝΤΟΙΧΙΣΜΟ	ΤΟΙΧΟ-ΓΡΑΦΙΕΣ	ΑΓΓΕΙΑ / ΑΡΙΘΜΟΣ / ΟΨΗ ΝΑΟΥ
1.	Ρεθύμνου	Αγρομούλοι	Άγιος Γεώργιος	Τέλη 14ου αι.	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	–	Ορατά 1 Δ
2.	Ρεθύμνου	Αρκάδι	Αγία Παρασκευή	Τέλη 14ου / αρχές 15ου	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	✓	Ορατά 4 Δ (αρχικά 5;)
3.	Ρεθύμνου	Αρτός	Άγιος Γεώργιος	1401	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	✓	Ορατά 5 Δ
4.	Ρεθύμνου	Γεννή	Άγιος Γεώργιος	14ος-15ος αι.;	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	–	Κενές υποδοχές Δ
5.	Ρεθύμνου	Γεννή	Κοίμηση Θεοτόκου	Α' μισό 15ου αι.	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	–	Ορατά 2 και κενές υποδοχές ή ασβεστωμένα 2 Δ, Ορατά 5 Α
6.	Ρεθύμνου	Ζουρίδι	Μεταμόρφωση Χριστού	Α' μισό 14ου αι.	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	✓	Ορατά 2 Δ (αρχικά 5;)
7.	Ρεθύμνου	Κάτω Βαλσαμόνερο	Αγία Παρασκευή	15ος; (κυρίως ναός) 19ος αι. (νάρθηκας)	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	–	Κενές υποδοχές 4 Α
8.	Ρεθύμνου	Κάτω Βαλσαμόνερο	Άγιος Ιωάννης	Τέλη 14ου / αρχές 15ου αι.	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	✓	Ορατά 2 και 3 κενές υποδοχές Δ
9.	Ρεθύμνου	Κάτω Μαλλάκι	Αγία Μαρίνα	14ος αι.	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	✓	Ασβεστωμένα ή κενές υποδοχές 5 Δ
10.	Ρεθύμνου	Μέση	Αγία Κυριακή	Τέλη 14ου / αρχές 15ου αι.	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	–	Ορατά 5 Δ
11.	Ρεθύμνου	Περιοχή Ποταμών	Άγιος Ιωάννης	Τέλη 14ου / αρχές 15ου αι.	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	–	Ορατά 3 αγγεία και 2 κενές υποδοχές Δ
12.	Ρεθύμνου	Πρασές	Άγιος Ιωάννης Ριγολόγος	15ος αι.	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	–	Ορατά 4 (αρχικά 5;) Δ
13.	Ρεθύμνου	Πρασές	Παναγία Μυρτιδιώτισσα	14ος αι.	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	✓	Ορατά 5 Δ και 5 Α
14.	Μυλοποτάμου	Αγγελιανά	Άγιος Αντώνιος	Τέλη 14ου / αρχές 15ου αι., 16ος αι.	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος, σε μεταγενέστερη φάση προστέθηκε σταυρόσχημος τρουλαίος νάρθηκας	–	Ορατά 5 Α
15.	Μυλοποτάμου	Αϊμονας	Κοίμηση Θεοτόκου	Τέλη 14ου / αρχές 15ου αι.	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	–	Ασβεστωμένα 3 και 2 κενές υποδοχές Α
16.	Μυλοποτάμου	Ανώγεια	Άγιος Ιωάννης	Αρχές 14ου αι., 15ος/16ος αι.;	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος, ο οποίος σε μεταγενέστερη φάση έγινε διπλός, με προσθήκη ενός κλίτους και νάρθηκα	✓	Υποδοχές 5 Δ (μεταγενέστερος νάρθηκας)

14 ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΑ ΙΒ΄ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΚΡΗΤΟΛΟΓΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

A	ΕΠΑΡΧΙΑ	ΠΕΡΙΟΧΗ	ΝΑΟΣ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΕΝΤΟΙΧΙΣΜΟ	ΤΟΙΧΟ-ΓΡΑΦΙΕΣ	ΑΓΓΕΙΑ/ΑΡΙΘΜΟΣ/ΟΨΗ ΝΑΟΥ
17.	Μυλοποτάμου	Αξός	Άγιος Γεώργιος	14ος αι., τέλος 14ου / αρχές 15ου αι.	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός, στον οποίο σε μεταγενέστερη φάση προστέθηκε νάρθηκας	✓	Ορατά 4 Δ (μεταγενέστερος νάρθηκας)
18.	Μυλοποτάμου	Αξός	Παναγία	13ος αι., τέλος 14ου / αρχές 15ου αι. μετασκευές (θύρωμα / σκυφία)	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	✓	Ορατά 5 Δ
19.	Μυλοποτάμου	Γαράζο	Κοίμηση Θεοτόκου	Τέλος 14ου αι. / αρχές 15ου αι.	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός (βόρειο κλίτος), ο οποίος σε μεταγενέστερη φάση έγινε διπλός με προσθήκη ενός ακόμα κλίτους	–	Ορατά 3 Α
20.	Μυλοποτάμου	Γαρίπας	Άγιος Ιωάννης	14ος-15ος αι.	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	✓	Ορατό 1 Α
21.	Μυλοποτάμου	Επισκοπή	Άγιος Γεώργιος	15ος αι.	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	–	Ορατά 3 και 2 κενές υποδοχές Α
22.	Μυλοποτάμου	Επισκοπή	Άγιος Ιωάννης	11ος, 14ος αι., 1568	Απλός τετράστυλος σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλο, μετασκευή παλαιότερου κτίσματος	–	Ορατά 4 Β, στη γένεση των τυφλών αψιδωμάτων. Ορατά 2 Α, στον κεντρικό λοβό των αψιδωμάτων της αψίδας
23.	Μυλοποτάμου	Καλανταρέ	Αγία Τραπέζα	14ος-15ος αι.	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	–	Ορατά 5 και 1 κενή υποδοχή Δ
24.	Μυλοποτάμου	Καστρί	Άγιος Στέφανος	1391 ή 1396	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	✓	Ορατά 3 και 2 κενές υποδοχές Δ, ορατά 5 Α
25.	Μυλοποτάμου	Μαργαρίτες	Άγιος Δημήτριος	14ος αι.	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	✓	Ορατό 1 και 1 κενή υποδοχή Δ
26.	Μυλοποτάμου	Μαργαρίτες	Άγιος Ιωάννης Θεολόγος	1383	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	✓	Ορατό 1 Δ
27.	Μυλοποτάμου	Μαργαρίτες	Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος	Αρχές 15ου / μέσα 15ου αι.	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός, με προσθήκη λίγο μεταγενέστερου νάρθηκα	✓	Ορατά 3 και 2 κενές υποδοχές Α
28.	Μυλοποτάμου	Μαργαρίτες	Προφήτης Ηλίας	14ος-15ος αι.,	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	–	Κενές υποδοχές 5 Δ
29.	Μυλοποτάμου	Ορθές	Παναγία Οδηγήτρια	15ος αι.	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	–	Ορατά 3 (αρχικά 5;) Α
30.	Μυλοποτάμου	Πηγουνιανά	Αγία Κυριακή	14ος-15ος αι.	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	–	Κενές υποδοχές 5 Δ

A	ΕΠΑΡΧΙΑ	ΠΕΡΙΟΧΗ	ΝΑΟΣ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΕΝΤΟΙΧΙΣΜΟ	ΤΟΙΧΟ-ΓΡΑΦΙΕΣ	ΑΓΓΕΙΑ / ΑΡΙΘΜΟΣ / ΟΨΗ ΝΑΟΥ
31.	Μυλοποτάμου	Πρίνος	Ζωοδόχος Πηγή	Τέλη 15ου αι.	Ελεύθερος σταυρός με τρούλο	✓	Ορατά 5 Δ, ορατό 1 και 4 κενές υποδοχές Β
32.	Μυλοποτάμου	Σείσαρχα	Αγία Παρασκευή	14ος-15ος αι.	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	✓	Κενές υποδοχές 5 Α
33.	Μυλοποτάμου	Τσαχανά	Άγιοι Απόστολοι	Τέλος 14ου-αρχές 15ου αι.	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος, ίσως με μεταγενέστερο νάρθηκα		Ορατά 10 Β
34.	Μυλοποτάμου	Χαλέπα	Αγία Μαρίνα	Μέσα 13ου αι.	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	✓ (δύο στρώματα)	Κενές υποδοχές 2 Δ
35.	Μυλοποτάμου	Χαλέπα	Σωτήρας Χριστός, (καθολικό Μονής)	15ος-16ος αι.	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός (βόρειο κλίτος) που σε μεταγενέστερη φάση έγινε διπλός με την προσθήκη ενός κλίτους κι ενός κοινού νάρθηκα	–	Ορατά 2 και 3 κενές υποδοχές Α του Ν. κλίτους. Ορατά 4 και 1 κενή υποδοχή Δ Ν. κλίτους Ορατά 2 και 3 κενές υποδοχές Δ Β. κλίτους
36.	Αγίου Βασιλείου	Αγία Πελαγία	Σωτήρας Χριστός	Τέλος 14ου-αρχές 15ου αι.;	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	–	Ορατά 5 (νεότερα αγγεία σε αντικατάσταση παλαιών)
37.	Αγίου Βασιλείου	Άγιος Ιωάννης Καμμένος	Άγιος Ιωάννης	15ος αι.	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	–	Ορατά 3 Δ
38.	Αγίου Βασιλείου	Άγιος Ιωάννης Καμμένος (θ.Σαλβαράδω)	Σωτήρας Χριστός	Τέλος 14ου-αρχές 15ου αι.	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	✓	Ορατά 5 Δ, ορατά 5 Α
39.	Αγίου Βασιλείου	Ασώματος	Άγιος Γεώργιος Πρασσιώτης	14ος-15ος αι.	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	–	Ορατό 1 Α, ορατά 3 Δ, ορατά 4 και 1 κενή υποδοχή Ν
40.	Αγίου Βασιλείου	Ασώματος	Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος	14ος αι. (μέσα;)	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	✓	Ορατά 6 και 1 κενή υποδοχή Δ
41.	Αγίου Βασιλείου	Γιαννιού	Άγιος Γεώργιος	14ος αι.	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	✓	Ορατά 6 Α
42.	Αγίου Βασιλείου	Δαριβιανά	Τίμιος Σταυρός	15ος αι.;	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	–	Ορατά 5 Δ
43.	Αγίου Βασιλείου	Δρύμισκος	Άγιος Κωνσταντίνος	Αρχές 15ου αι.	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	✓	Ορατά 4 (αρχικά 5;) Δ
44.	Αγίου Βασιλείου	Καρίνες	Αγία Παρασκευή	15ος αι.	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	–	Κενές υποδοχές 3 Δ
45.	Αγίου Βασιλείου	Κισσός	Παναγία	Α' μισό 14ου αι.	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος, σε μεταγενέστερη φάση επεκτάθηκε στα δυτικά με προσθήκη νάρθηκα	✓	Ορατά 2 (αρχικά πιθανώς περισσότερα) Δ (αρχικού ναού – σήμερα στο εσωτερικό του νάρθηκα)

16 ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΑ ΙΒ΄ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΚΡΗΤΟΛΟΓΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

A	ΕΠΑΡΧΙΑ	ΠΕΡΙΟΧΗ	ΝΑΟΣ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΕΝΤΟΙΧΙΣΜΟ	ΤΟΙΧΟ-ΓΡΑΦΙΕΣ	ΑΓΓΕΙΑ / ΑΡΙΘΜΟΣ / ΟΨΗ ΝΑΟΥ
46.	Αγίου Βασιλείου	Λαμπηνή (Θ. Λοφιά)	Άγιος Γεώργιος	14ος αι.	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	–	Κενές υποδοχές 5 Δ
47.	Αγίου Βασιλείου	Λαμπηνή	Παναγία	Τέλη 12ου αι.	Σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλο	✓	Ορατό 1 και 3 κενές υποδοχές Α
48.	Αγίου Βασιλείου	Μουρνέ	Άγιος Βλάσιος	Τέλος 14ου- αρχές 15ου αι.	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	✓	Ορατά 5 Δ, ορατό 1 Α
49.	Αγίου Βασιλείου	Μουρνέ	Άγιος Γεώργιος	Αρχές 14ου αι.	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	✓	Κενές υποδοχές 2 Δ, κενές υποδοχές 4 Α
50.	Αγίου Βασιλείου	Μουρνέ	Άγιος Ιωάννης	15ος-16ος αι.	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	–	Ορατό 1 και 1 κενή υποδοχή Δ
51.	Αγίου Βασιλείου	Μπαλέ (Θ. Φρατελιανά)	Άγιος Γεώργιος	14ος αι.	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	✓	Ορατά 5 Δ
52.	Αγίου Βασιλείου	Ντιμπλοχώρι	Άγιος Γεώργιος	14ος-15ος αι.	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	–	Ορατά 5 Δ
53.	Αγίου Βασιλείου	Ντιμπλοχώρι	Κοίμηση Θεοτόκου (Ζωοδόχος Πηγή)	Αρχές 14ου αι., 1417	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός αρχικά, στον οποίο προστέθηκε μεταγενέστερα νάρθηκας και παρεκκλήσι στη Ν πλευρά	✓ (δύο στρώματα)	Ορατά 5 Δ (νάρθηκας), Κενή υποδοχή 1 Ν (νάρθηκας)
54.	Αγίου Βασιλείου	Περιοχή Πρέβελι	Αγία Παρασκευή	14ος-15ος αι.	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	–	Ορατά 2 Δ
55.	Αγίου Βασιλείου	Περιοχή Πρέβελι	Αγία Φωτεινή	Τέλος 14ου- αρχές 15ου αι.	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	✓	Ορατά 4 Δ
56.	Αγίου Βασιλείου	Σαχτούρια	Παναγία Κερά	14ος	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	✓	Ορατά 4 Δ
57.	Αγίου Βασιλείου	Σελλιά	Παναγία	14ος-15ος αι.;	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	–	Ορατά 4 (;) Δ
58.	Αγίου Βασιλείου	Σπήλι	Άγιο Πνεύμα	15ος αι.;	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	–	Κενές υποδοχές ή ασβεστωμένα 5 Δ
59.	Αγίου Βασιλείου	Σπήλι (Θ. Κάτω Χάσικα)	Άγιος Γεώργιος	Αρχές 14ου αι.	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	✓	Ορατό 1 Α
60.	Αγίου Βασιλείου	Τριόπετρα	Αγία Παρασκευή	14ος αι.	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	–	Ορατό 1 Ν
61.	Αγίου Βασιλείου	Φρατί	Άγιος Γεώργιος	15ος αι.	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	–	Ορατά 5 (νεότερα, σε αντικατάσταση) Δ
62.	Αμαρίου	Ανασουβάρι	Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος	Τέλος 14ου- αρχές 15ου αι.	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	–	Ορατά 4 (;) και κενές υποδοχές Ν
63.	Αμαρίου	Απόστολοι	Άγιος Νικόλαος	Τέλη 14ου αι.	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	✓	Κενές υποδοχές 5 Δ, ορατά 2 και 3 κενές υποδοχές Α
64.	Αμαρίου	Ασώματοι	Αγία Παρασκευή	Α΄ μισό 15ου αι.	Ελεύθερος σταυρός με τρούλο	✓ (μόνο το αρκοσόλιο)	Ορατό 1 Δ

A	ΕΠΑΡΧΙΑ	ΠΕΡΙΟΧΗ	ΝΑΟΣ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΕΝΤΟΙΧΙΣΜΟ	ΤΟΙΧΟ-ΓΡΑΦΙΕΣ	ΑΓΓΕΙΑ / ΑΡΙΘΜΟΣ / ΟΨΗ ΝΑΟΥ
65.	Αμαρίου	Ασώματοι	Ταξιάρχες (Καθολικό Μονής Ασωμάτων)	Αρχές 14ου αι.	Αρχικά μονόχωρος καμαροσκέπαστος, στη θέση παλαιότερου, μετασκευάστηκε τον 19ο αιώνα σε ελεύθερο σταυρό με τρούλο	–	Ορατά 7 Δ
66.	Αμαρίου	Βισταγή	Άγιος Γεώργιος	Α' μισό 15ου αι.	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	✓	Ορατά 35 Ν, ορατά 3 Δ.
67.	Αμαρίου	Βολιώνες	Αφέντης Χριστός	1346/7	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	✓	Ορατά 2 (από τα 5 αρχικά) Δ
68.	Αμαρίου	Γέννα (θ. Καρδαμιάνα)	Άγιος Ονούφριος	1329/30	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	✓	Ορατά 1 και 4 κενές υποδοχές Δ
69.	Αμαρίου	Δρυγίες (θ. Κετουκλάς)	Άγιος Νικόλαος και Αντώνιος	Αρχές 14ου αι.	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος, στον οποίο έχει προσαρτηθεί κτίσμα στα Ν	✓	Ορατά 5 Ν
70.	Αμαρίου	Ελένες	Άγιος Νικόλαος και Αγία Άννα	Τέλη 13ου ή αρχές 14ου αι.	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος (Β κλίτος), που σε δεύτερη φάση μετατράπηκε σε διπλό με προσθήκη κλίτους	✓	Ορατά 3 (από τα 4 αρχικά) Δ
71.	Αμαρίου	Θρόνος (θ. Κλησίδι)	Άγιος Γεώργιος	Τέλη 14ου αι.	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	✓	Ορατά 2 (από τα 5 αρχικά) Δ
72.	Αμαρίου	Θρόνος	Κοίμηση Θεοτόκου	Αρχές 14ου αι.	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	✓	Ορατά 2 (και 1 κενή υποδοχή;) Δ, ορατό 1 Α
73.	Αμαρίου	Λαμπιώτες	Άγιος Νικόλαος	Μέσα 15ου αι.;	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	✓	Ορατά 4 Δ
74.	Αμαρίου	Μέρωνας (θ. Σόχωρα)	Παναγία	Αρχές 15ου αι.	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός (Ν κλίτος), στο οποίο σε μεταγενέστερη φάση προστέθηκε ένα ακόμα κλίτος με τρουλαίο νάρθηκα	✓ (το Ν. κλίτος)	Ορατό 1 Δ πλευρά (Ν.κλίτος)
75.	Αμαρίου	Μοναστηράκι	Μιχαήλ Αρχάγγελος	Α' μισό 14ου αι.	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	✓	Ορατά 5 Α
76.	Αμαρίου	Νεύς Αμάρι	Άγιοι Θεόδωροι	Β' μισό 14ου αι.	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	✓	Ορατά 5 Δ
77.	Αμαρίου	Νεύς Αμάρι	Άγιος Ιωάννης του Βούλγαρη	14ος αι. (;) ο ναός, 15ος αι. ο νάρθηκας	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος, προσθήκη νάρθηκα στα Δ	✓ (δύο στρώματα)	Ορατά 5 Δ (νάρθηκας)

18 ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΑ ΙΒ΄ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΚΡΗΤΟΛΟΓΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

A	ΕΠΑΡΧΙΑ	ΠΕΡΙΟΧΗ	ΝΑΟΣ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΕΝΤΟΙΧΙΣΜΟ	ΤΟΙΧΟ-ΓΡΑΦΙΕΣ	ΑΓΓΕΙΑ / ΑΡΙΘΜΟΣ / ΟΨΗ ΝΑΟΥ
78.	Αμαρίου	Οψιγιάς	Άγιος Γεώργιος	13ος αι., 14ος-15ος αι.;	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος, σε μεταγενέστερη φάση επεκτάθηκε προς τα δυτικά και προστέθηκε το θύρωμα στη Ν πλευρά	✓	Ορατά 3 Ν, ορατά 2 και 3 κενές υποδοχές Δ, ορατά 3 (από τα 5 αρχικά) Α
79.	Αμαρίου	Παντάνασσα	Αγία Σοφία	15ος-16ος αι.	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	–	Κενές υποδοχές 5 Δ
80.	Αμαρίου	Παντάνασσα	Άγιος Ιωάννης και Αγία Τριάδα	Β΄ μισό 14ου αι., 15ος αι.	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος αρχικά (βόρειος ναός), που έγινε διπλός με προσθήκη νέου κλίτους	–	Ορατά 4 και 1 κενή υποδοχή Δ (Β κλίτος)
81.	Αμαρίου	Περιοχή Φράγματος Ποταμών	Άγιος Ιωάννης	Τέλη 14ου / αρχές 15ου αι.	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	–	Ορατά 4 και 1 κενή υποδοχή Δ
82.	Αμαρίου	Πετροχώρι	Άγιοι Απόστολοι	Αρχές 15ου αι., 16ος αι.	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος, σε μεταγενέστερη φάση επεκτάθηκε προς τα Α	✓ (Δ. τμήμα)	Ορατά 3 Ν (κυρίως ναός)
83.	Αμαρίου	Πλάτανος	Άγιος Αντώνιος	Β΄ μισό 15ου αι.	Μονόχωρος σπηλαιώδης	–	Ορατά 4 και 1 κενή υποδοχή Ν
84.	Αμαρίου	Σμιλές	Σωτήρας Χριστός	Α΄ μισό 15ου αι.	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	–	Κενές υποδοχές 2 Α
85.	Αμαρίου	Φουρφουράς (θ. Μουρτζές)	Άγιος Γεώργιος	1411	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	–	Ορατά 5 Δ
86.	Αμαρίου	Φουρφουράς (θ. Λιβάδα)	Παναγία	14ος αιώνας, α΄ μισό 15ου αι.	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός, σε μεταγενέστερη φάση προστέθηκε νάρθηκας	✓ (δύο στρώματα)	Ορατά 3 Ν (κυρίως ναός)
87.	Αμαρίου	Χωρδάκι	Παναγία Φανερωμένη	Αρχές 15ου αι.	Μονόχωρος καμαροσκέπαστος	✓	Ορατά 2 Ν, ορατά 3 (από 5 αρχικά) Α

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Gr. Berti – L. Tongiorgi (1981), *I bacini ceramici medievali delle chiese di Pisa* (Quaderni di Cultura Medievale 3), Roma, L'“Erma” di Bretschneider.
- M. Bissinger (1995), *Kreta: Byzantinische Wandmalerei*, München, Hirmer.
- K. Gallas, K. Wessel and M. Borboudakis (1995), *Byzantisches Kreta*, München, Hirmer.
- I. Spatharakis (1999), *Byzantine Wall Paintings of Crete, vol. I: Rethymnon Province*, London, The Pindar Press.
- I. Spatharakis (2001), *Dated Byzantine Wall Paintings of Crete*, Leiden, Alexandros Press.
- I. Spatharakis (2010), *Byzantine Wall Paintings of Crete, vol. II: Mylopotamos Province*, Leiden, Alexandros Press.
- I. Spatharakis (2015), *Byzantine Wall Paintings of Crete, vol. IV: Agios Basileios Province*, Leiden, Alexandros Press.
- I. Spatharakis and T. Van Essenbergh (2012), *Byzantine Wall Paintings of Crete, vol. III: Amari Province*, Leiden, Alexandros Press.
- An. Yangaki (2013), “Immured vessels in churches on Crete: Preliminary observations on material from the prefecture of Rethymnon”, *ΔΧΑΕ*, περίοδος Δ', τ. ΛΔ', 375-384.
- An. Yangaki (2019), “The Immured Vessels in Byzantine and Post-Byzantine Churches of Greece Research Programme: objectives and preliminary results from Crete”, *12ICCS Proceedings*, Herakleion Crete, SCHS.
- M. Ανδριανάκης (2006α), «Μονή Ασωμάτων», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 61 (2006), τ. Β' 2 Χρονικά, 1250-1251.
- M. Ανδριανάκης (2006β), «Χριστιανικά μνημεία της επαρχίας Μυλοποτάμου», Ε. Γαβριλάκη, Γ. Τζιφόπουλος (επιμ.), *Ο Μυλοπόταμος από την Αρχαιότητα ως σήμερα. Περιβάλλον – Αρχαιολογία – Ιστορία – Λαογραφία – Κοινωνιολογία, Αρχαίοι και Βυζαντινοί Χρόνοι*, Ρέθυμνο, 47-78.
- M. Ανδριανάκης (2014), «Τα χριστιανικά μνημεία της επαρχίας Αγίου Βασιλείου», *Η επαρχία Αγίου Βασιλείου από την Αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Περιβάλλον – Αρχαιολογία – Ιστορία – Κοινωνία (Σπήλι – Πλακιάς 19-23 Οκτωβρίου 2008)*, τ. Β', Ρέθυμνο, Ομοσπονδία Συλλόγων Επαρχίας Αγίου Βασιλείου Ρεθύμνου «ο Πρέβελης» – Αττικής, Σύλλογος Επιστημόνων Δήμου Λάμπης (Σ.Ε.ΔΗ.Λ.), 13-50.
- M. Ανδριανάκης και Κ. Γιαπιτσογλου (2012), *Χριστιανικά Μνημεία της Κρήτης*, Ηράκλειο, Συνοδική Επιτροπή Θρησκευτικού Τουρισμού της Εκκλησίας Κρήτης – Μ.Κ.Ο. Φιλοξενία.
- Πετρ. Βαρθαλίτου (2011), «Ο ναός της Παναγίας στο Φουρφουρά Αμαρίου», Μ. Ανδριανάκης – Ι. Τζαχίλη (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 1, Πρακτικά της 1ης Συνάντησης, Ρέθυμνο, 28-30 Νοεμβρίου 2008*, Ρέθυμνο 2010, 556-567.
- Αν. Γιαγκάκη (2010), «Εντοιχισμένα πινάκια σε εκκλησίες της Κρήτης: μία ερευνητική πρόταση», Μ. Ανδριανάκης – Ίρις Τζαχίλη (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 1, Πρακτικά της 1ης συνάντησης, Ρέθυμνο 28-30 Νοεμβρίου 2008*, Ρέθυμνο, 827-840.
- Αν. Γ. Γιαγκάκη (2014), «Πρώτη θεώρηση των εντοιχισμένων αγγείων σε ναούς της επαρχίας Αμαρίου», Στ. Μανουράς (επιμ.), *Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου Η επαρχία Αμαρίου από την αρχαιότητα ως σήμερα, Δήμοι Κουρητών και Συβρίτου 27-31 Αυγούστου 2010, τόμος πρώτος*, Αθήνα, 313-339.
- Ό. Γκράτζιου (2010), *Η Κρήτη στην ύστερη μεσαιωνική εποχή, Η μαρτυρία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

- Ειρ. Θεοχαροπούλου (2000), *Συμβολή στη μελέτη των σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών από τον 10ο μέχρι τον 13ο αιώνα*, δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Μ. Μπορμπουδάκης (1986), «Οι τοιχογραφίες της Παναγίας του Μέρωνα και μια συγκεκριμένη τάση της κρητικής ζωγραφικής», Θ. Δετοράκης, (επιμ.), *Πεπραγμένα Ε΄ Κρητολογικού Συνεδρίου (Άγιος Νικόλαος, 25.9.-1.10.1981)*, Ηράκλειο, Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 396-412.
- Μ. Μπορμπουδάκης (2007), «Θυρώματα και παράθυρα σε εκκλησίες της Κρήτης (τέλος 14ου-μέσα 15ου αιώνα)», Ό. Γκράτζιου (επιστ. επιμ.), *Γλυπτική και Λιθοξοϊκή στη Λατινική Ανατολή, 13ος-17ος αι.*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 69-89.
- Αν. Φιολιτάκη (2009), «Αγία Μαρίνα Χαλέπας», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 64 (2009), τ. Β΄ 2 Χρονικά, 930.
- Αθ. Φραϊδάκη (2011), «Μονή Μεταμορφώσεως Χριστού στη Χαλέπα Μυλοποτάμου: το κτηριακό συγκρότημα και οι κατασκευαστικές φάσεις του», *Πρακτικά του Ι΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Χανιά 2006*, τ. Β΄ 3, Χανιά, Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος» 179-200.
- Αθ. Φραϊδάκη (2014), «Παρατηρήσεις στον τοιχογραφικό διάκοσμο του ναού της Παναγίας Ζωοδόχου Πηγής (Φανερωμένη) στο Χωρδάκι Αμαρίου», *Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Η επαρχία Αμαρίου από την Αρχαιότητα έως σήμερα»*, 27-31.8.2010, Αθήνα, Δήμοι Κουρητών και Συβρίτου, 223-236.
- Ευ. Χαριτόπουλος (2009), *Η ενδοχώρα νότια του Ρεθύμνου κατά τον Ύστερο Μεσαίωνα: μελέτη και αξιολόγηση των αρχαιολογικών δεδομένων με εφαρμογή γεωγραφικών συστημάτων πληροφοριών (GIS)*, δημοσίευτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία (διαθέσιμη ψηφιακά στο <https://elocus.lib.uoi.gr>), Ρέθυμνο, Πανεπιστήμιο Κρήτης
- Ν. Ψιλάκης (2002), *Μοναστήρια και Ερημητήρια της Κρήτης*, τ. Β΄, Ηράκλειο, Καρμάνωρ.